

Sikkerhet i risikosamfunnet?

Matsikkerhet i lys av etableringen av det nye Mattilsynet

Tore Bakken

Forskningsrapport 13/2003

Handelshøyskolen BI
Senter for samvirkeforskning

Tore Bakken
Sikkerhet i risikosamfunnet? Matsikkerhet i lys av etableringen av det nye Mattilsynet

© Tore Bakken
2003

Forskningsrapport 13/2003
ISSN: 0803-2610

Handelshøyskolen BI
P.b. 580
1302 Sandvika
Tlf: 67 55 70 00
www.bi.no

Rapporten kan bestilles fra:

Norli, avd. Sandvika
Telefon: +47 67 55 74 51
Fax: +47 67 55 74 50
Mail: bi.sandvika@norli.no

Forord

Rapporten er den siste i en serie på tre fra prosjektet "Risiko, tillit og matsikkerhet" som er finansiert av "Senter for Samvirkeforskning" ved Handelshøyskolen BI.

I Stortingsmelding nr. 19 (1999 – 2000) *Om norsk landbruk og matvareproduksjon* ble det lagt vekt på at risikoanalyse i økende grad skal kunne brukes som verktøy for å påvise et mest mulig objektivt risikonivå, samt å etablere åpne kanaler for drøftinger og meningsutvekslinger om selve risikoanalyseprosessen. Prosjektet er et bidrag til forståelsen av betydningen av risiko, tillit og sikkerhet i forbindelse med matvareproduksjon. Hovedfokus er på hva slags analytisk begrepsapparat som trengs for å kunne analysere komplekse saksforhold knyttet til nåtidig og fremtidig matvareproduksjon. Rapport nr. 1, *Risikoens former. En analysestrategisk tilnærming til studiet av matsikkerhet* (Forskningsrapport 20/2002 Handelshøyskolen BI), er et bidrag til en analyse av hvordan vi mennesker oppfatter risiko, og hvordan dette har betydning for vårt forhold til matsikkerhet. Rapport nr. 2, *Tillit og mistillit i offentlig risikokommunikasjon. BSE-konflikten og matvaresektoren* (Forskningsrapport 7/2003 Handelshøyskolen BI), er basert på en case-studie av BSE-konflikten (BSE = kugalskap) og hvordan denne ble taklet av myndigheter, medier og publikum. Siktemålet var her å anvende noe av det analytiske begrepsapparatet som ble presentert og drøftet i rapport nr. 1 på et empirisk tilfelle. Rapport nr. 3, *Sikkerhet i risikosamfunnet? Matsikkerhet i lys av det nye Mattilsynet*, som presenteres her, tar for seg mer spesifikt hva vi forbinder med sikker mat. I hvilken grad er det mulig å bygge opp sikkerhetsrutiner og kontrollordninger (for eksempel i form av et offentlig Mattilsyn) som kan ta høyde for å løse noen av problemene knyttet til sikker mat?

Berkeley, 28.9 2003

Tore Bakken

Innhold

Forord	3
Innhold.....	5
Sammendrag	7
1. Innledning	8
2. Mattilsyn og sikkerhet	10
3. Mat som biologisk metafor	13
4. Kan etikken gi oss mer sikkerhet?	15
5. Sikkerhet som organisatorisk absorbering av usikkerhet.....	27
a) Usikkerhetsabsorbering gjennom ”commitment”	31
b) Usikkerhetsabsorbering som ytelser mellom organisasjoner	32
c) Reorganisering og nydannelser som absorbering av usikkerhet.	33
6. Avslutning.....	41

Sammendrag

Denne rapportens utgangspunkt er noen av de problemer matvaresektoren står ovenfor når det gjelder sikker mat til forbrukerne. I Norge er det besluttet opprettet et Mattilsyn som har som formål å se de ulike delene av matproduksjonskjeden i sammenheng i et såkalt "fra jord/fjord til bord"-perspektiv. Tilsynet skal basere seg på en streng lovmessig regulering av alle forhold langs hele matproduksjonskjeden fra primærproduksjon til omsetning. Alt dette for å sikre helsemessig trygg mat. I internasjonal sammenheng er dette et tiltak som gjør at Norge stiller i fremste rekke når det gjelder lovregulering av matproduksjonskjeden. Fra Helsedepartementet blir det påpekt at den nye matloven gjør Norge til et av de første land som får en nasjonal lov tilpasset den nye "fra jord/fjord til bord"-tankegangen som nå er rådende i Vest-Europa. Dette skjer i en tid der neo-liberalismen fortsatt er det dominerende reguleringsregime i de vestlige land. Rapporten viser blant annet hvordan et land som USA har store vanskeligheter med å få til et slikt overordnet mattilsyn som vi nå innfører i Norge. Matvareindustrien i USA forholder seg nå til et næringsmiddeltilsyn som i stor grad har overlatt kontrolloppgavene til produsentene selv, slik at forbrukernes interesser stadig kommer i bakgrunnen. I tillegg har man en konkurranselov som nærmest har fraskrevet seg muligheten til å gripe inn overfor kjedenes makt. Rapporten viser bl.a. forskjeller i reguleringsregimer når det gjelder matvareproduksjonen. Samtidig forsøker rapporten å ta opp spørsmålet om hva som skjer når vi enten som forbrukere eller produsenter etterspør mer sikkerhet. Hva vil skje? Kan sikkerhet erstatte risiko? Eller vil vår søken etter sikkerhet alltid måtte ta hensyn til at den ikke må innskrenke muligheten for fri utfoldelse i form av risikobetont adferd? Disse spørsmålene tas opp til en kritisk drøfting i rapporten. Samtidig påvises det hvilke strategiske muligheter som står til vår disposisjon når det gjelder å orientere seg mot større sikkerhet. To strategier drøftes. Den ene er basert på en etisk vurdering av konsekvensene av våre handlinger, spesielt i forhold til matvaresektoren. Her er genmodifisering et viktig stikkord. Hva kan etikken bidra med når det gjelder regulering av vårt forhold til matvaresektoren i form av å legge begrensninger på individene og beslutningstakernes handlinger? Har etikken en regulerende kraft i det hele tatt? Den andre strategien som tas opp til vurdering, er hvordan organisasjoner gjennom beslutningstaking kan finne effektive strategier for å "absorbere usikkerhet". Rapporten drøfter denne strategien som en mulig utvei for å kunne håndtere sikkerhetsproblematikken på en adekvat måte, slik at den ikke blir en trussel mot grunnleggende verdier om frihet til å eksperimentere gjennom prøving og feiling. Rapportens hovedidé går ut på å drøfte hvordan vi skal kunne håndtere den fine balansegangen mellom sikkerhet og risiko uten at vi ender opp i et "sikkerhetssamfunn".

1. Innledning

I førmoderne samfunn ble skader som var forvoldt mot mennesker, dyr og natur tilregnet årsaker som lå utenfor den menneskelige kontroll. Det kunne være alt fra naturkatastrofer som ingen kunne sikre seg mot, til personers, grupper eller organisasjoners beslutninger som rammet andres liv. Gjennom religionen kunne man imidlertid finne frem til en mer "sikker" tilværelse – både på godt og vondt. I den moderne verden, der risiko står i fremste rekke, kan nesten ingen ting være sikkert lenger. Eksempelvis er fjellklatring åpenbart en farlig sport. Man kan gjøre den mer sikker ved å skaffe seg bedre utstyr samt øke antall redningspersonale, men samtidig vet vi at når disse sikkerhetstiltakene er på plass, blir det også klatret dristigere enn før. Piggdekk øker sikkerheten når vi kjører på vinterføre, men dristigheten og dermed risikoen vi tar vil dermed også øke. Lignende eksempler kan man komme opp med i det uendelige. Det interessante spørsmålet er hva disse eksemplene egentlig sier. Hva forstår vi med sikkerhet generelt? Hvorfor er vi opptatt av sikkerhet?

Og hvordan slår dette ut når det gjelder vårt syn på sikkerhet i forbindelse med den maten vi spiser? For det er jo et faktum at vi ønsker mer sikkerhet og trygghet når det gjelder mat. Vi ser på mat som et gode som vi bør sette alt inn på å ikke manipulere med og gjøre utrygg i fremtiden. Spørsmålet er hvordan vi i den politiske beslutningstaking skal gå frem for å kunne realisere denne målsetningen. To strategier synes å være iøynefallende. En måte er å innføre strenge tilsynsordninger som påser at denne sikkerheten overvåkes. I dette tilfellet kan offentlige myndigheter via ulike inspeksjonsordninger iverksette overvåkning og sanksjonering av dem som ikke følger reglene. Det kan her være tale om regulering av priser, klienters rettigheter ovenfor offentlige institusjoner, arbeidstilsyn samt inspeksjoner av restaurantkjøkken og butikkjedenes matdisker.¹ En annen mulighet er å sette sin lit til at en regulativ etikk skal kunne virke styrende i forhold til matfeltet, og således avlaste offentlig regulering. Dette innebærer tiltro til at den moralske kode skal kunne virke regulerende ikke bare i forholdet mellom mennesker (i dette tilfellet mellom produsenter, distributører og forbrukere), men også i forholdet til natur og miljø som direkte påvirker matvaresektoren. Begge strategier kan også på forskjellige måter kombineres.

Disse strategiske fremgangsmåtene har det til felles at de på ulike måter er opptatt av sikkerhet – en problematikk som er helt sentral i forhold til det nye Mattilsynet som er besluttet opprettet. Hensikten med den følgende fremstilling er således å gi en kritisk vurdering av disse to

¹ Jf. Thor Øivind Jensen, *Product safety in the field of services*. Rapport nr. 57 (1997). Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitet i Bergen.

strategiske tiltakene for å oppnå bedre matsikkerhet. Utgangspunktet er at et krav om forsterket tilsyn innebærer noe mer enn bare standarder for å heve kvaliteten på matvarene. Det ligger også implisitt sterke samfunnsmessige utfordringer i de to strategiene.

2. Mattilsyn og sikkerhet

Ideen bak det nye Mattilsynet i Norge som skal etableres fra 1. januar 2004, er å sikre habilitet, integritet og tillit til matproduktene. Mye av denne omorganiseringen og satsningen på matsikkerhet er, som vi har redegjort for i delrapport nr. 2, en direkte følge av BSE-konflikten som rammet Storbritannia og EU særdeles hardt.² Innen samfunnsforskningen har det også i de senere årene blitt fokusert på de nye truslene som vi opplever i risikosamfunnet, som gjelder alt fra globale miljørisikoer, usikkerhet knyttet til matvarer, viktige forbruksvarer og sentrale tjenester som helsevesen og transport. Det er dette som i sin tid fikk den tyske risikososiologen Ulrich Beck til å si at risikosamfunnet er kjennetegnet av produsert usikkerhet og organisert uansvarlighet.³ Det blir mer og mer vanskelig å forholde seg til de nye farene i risikosamfunnet; før var det enklere, da kunne faren identifiseres, enten dette var naturkrefter, sykdom, individers handlinger etc. I vår tid er dette langt vanskeligere. Farene blir produsert av næringslivet, utvendiggjort av økonomien, individualisert av lovverket, legitimert av vitenskapene og ufarliggjort av politikerne, sier Beck. Viktige samfunnsfunksjoner – som det å kunne spise trygg mat – står på spill. Det er innenfor denne forståelsesrammen at problematikken omkring trygghet og sikkerhet blir så presserende.

I Norge har Helsedepartementet, i samarbeid med Landbruksdepartementet og Fiskeridepartementet, lagt frem et forslag til ny matlov som skal erstatte helt eller delvis 13 av dagens lover. Begrunnelsen er at det er nødvendig å se de ulike delene av matproduksjonskjeden i sammenheng i et såkalt ”fra jord/fjord til bord”-perspektiv. Forslaget til matlov innebærer en samlet regulering av alle forhold langs hele matproduksjonskjeden, fra primærproduksjon til omsetning. Matloven skal sikre helsemessig trygg mat. Den har som intensjon å fremme helse, kvalitet, forbruker- og markedshensyn, dyre- og plantehelse og miljøvennlig primærproduksjon. Kort sagt tar den sikte på å forene mange interesser.⁴ Fra Helsedepartementet

2 Jf. *Tillit og mistillit i offentlig risikokommunikasjon. BSE-konflikten og matvaresektoren*. Forskningsrapport 7/2003 Handelshøyskolen BI.

3 Jf. Ulrich Beck (1986/1992) *Risk society. Towards a new modernity*. Sage: London, Thousand oaks, New Dehli.

⁴ Ikke uventet kommer interessebegrepet på en eller annen måte opp der det er tale om beslutninger. Men man kommer alltid opp i vanskeligheter når det er tale om interesser. Alle mulige tilsynsordninger opplever denne problematikken. Derfor er det – nettopp for å kunne skjule beslutningens paradoksale karakter (nemlig at den er interessebetont) – vanlig å gi interessebegrepet et mer allment uttrykk. Det gjøres ved å erstatte orienteringen mot interesser med orienteringen mot problemer. Man må komme frem til et uttrykk for det som er ”upartisk” (selv om det ikke finnes noe som i egentlig forstand er det!). Problemformelen suggererer en mulig konsensus

argumenteres det med at den nye loven skal gjøre virksomhetenes ansvar tydeligere (hvilket har et sterkt innslag av reguleringsetikk) samtidig som tilsynsmyndighetenes virkemidler vil bli styrket (hvilket har sterke organisatoriske og rettslige reguleringsaspekter ved seg). Alle virksomheter i matvareproduksjonskjeden, fra fiskebåten til fiskerestauranten og fra sauebonden til kjøttdisken, omfattes av den nye matloven. De viktigste endringer som følger av forslaget er:

- Når det er rimelig grunn til mistanke om at det kan oppstå fare for menneskers eller dyrs helse knyttet til næringsmidler eller fôr, foreslås det at Mattilsynet skal gi allmennheten relevant informasjon. Tilsynsmyndigheten kan også gi relevant informasjon til allmennheten når forbruker- eller andre samfunnshensyn taler for det.
- Etter den nye matloven kan Mattilsynet ilegge virksomhetene karantene. Virksomhet som unnlater å etterkomme pålegg om retting av vesentlige mangler eller grovt overtrer bestemmelser i loven, kan stenges i inntil seks måneder.
- Mattilsynet kan gi forenklet forelegg etter faste bøtesatser.
- Ansvar for å etterleve lovens krav legges på virksomheten og i enkelte tilfelle når det gjelder dyre- og plantehelse, på alle.
- Virksomheter pålegges å ha systemer for sporbarhet, det vil si systemer som identifiserer og dokumenterer hvem virksomheten har mottatt fôr, dyr i matproduksjon og næringsmidler fra, og hvilke virksomheter det er levert til.
- Det foreslås hjemmel til å regulere leverandører av tjenester til virksomheter, for eksempel leverandører av laboratorietjenester.
- Det innføres bestemmelser om innsatsvaretrygghet og næringsmiddeltrygghet. Dette innebærer et klart forbud mot å omsette fôr og næringsmidler som ikke er trygge.
- Straffebestemmelsene harmoniseres og skjerpes. Det er i dag ulike straffebestemmelser i de forskjellige lovene.
- Forslaget legger til rette for en betydelig forenkling av forskriftsverket.

om en objektiv diagnose – for eksempel når det gjelder matsikkerhet. Her anvendes begrepet ”offentlig interesse” som riktig nok ikke ignorerer interessene, men som likevel har den muligheten i seg at man kan gå et skritt videre. Problemformelen kan gi interessebegrepet et mer formelt uttrykk, og det skjer gjerne gjennom begrepet *rasjonalitet*. Herved blir det mulig å abstrahere fra interessevurderinger, det vil si gi beslutningen et slør av ”objektivitet”. Men hva menes med rasjonalitet? Er ikke den også en retorisk ytelse, kunne man spørre.

Fra Helsedepartementets side blir det påpekt at den nye matloven gjør Norge til et av de første land som får en nasjonal lov tilpasset den nye "fra jord/fjord til bord"-tankegangen som nå er rådende i Vest-Europa.

Som det fremgår av høringsuttalelsene i forbindelse med den nye matloven, reiser det seg likevel en del innvendinger – som nettopp påpeker det paradoksale ved de nye sikkerhetstiltakene, i det minste det paradoksale ved å "forene interesser" gjennom beslutninger. Representanter fra laboratoriefunksjonen er bekymret for forslaget om konkurranseutsetting, fordi dette vil medføre kommersialisering av funksjonene. I følge kritikerne (og da særlig fra veterinærmedisinsk hold) bygger loven på en rapport fra et konsulentfirma, og som kritikerne mener ikke har noen faglig og erfaringsmessig forankring i temaet rapporten omhandler. Konklusjonen er at laboratoriene, som til nå har vært en sentral del av de lokale tilsynenes funksjon, skal frakoples og kommersialiseres. Kommersielle hensyn vil dermed gå foran faglige og overordnede hensyn, hevdes det. I verste fall kan dette føre til at forvaltningsmessige vedtak kan bli fattet på feilaktig grunnlag. Kravet fra kritikerne er at laboratorievirksomheten må fullfinansieres av staten, slik at det ikke oppstår noen som helst tvil om tilsynenes habilitet i forhold til virksomhetene.

Fra forbrukerhold har det blitt reist lignende innvendinger. Forbrukerrådet har gått gjennom hele lovforslaget og funnet store mangler i forhold til forbrukernes interesser. Lovutkastet har et forslag om erstatning til bønder som blir pålagt å avlive dyr, men det er ingen paragrafer om forbrukernes rett til erstatning hvis de skulle bli syke etter å ha fått i seg helsefarlig mat eller drikke. Det understrekes at man trenger en lovhjemmel som synliggjør ansvaret til dem som produserer, importerer og omsetter maten. Forbrukerrådet mener også at den nye matloven er for dårlig når det gjelder informasjon til forbrukerne. Man savner et krav om plikt til å gi informasjon om juks og uredelighet.

Innvendingene fra representanter fra laboratoriefunksjonen og forbrukerne illustrerer med all tydelighet hvor vanskelig og kompleks ethvert tiltak i retning av å øke sikkerheten og tryggheten er. Mer sikkerhet tydeliggjør samtidig hvordan usikkerheten øker på andre områder. Laborantene frykter for at kommersialiseringen vil avstedkomme tjenester vi ikke kan stole på; forbrukerne synes at straffetiltakene mot produsenter, importører og omsettere ikke er strenge nok, og at dette sannsynligvis vil føre til at forbrukerne fortsatt må leve med unødvendig høy usikkerhet. Nettopp dette paradoksale aspektet ved sikkerhetstiltak - det vil si hvordan tiltak for mer sikkerhet *samtidig* utløser mer usikkerhet – vil det bli redegjort nærmere for senere.

3. Mat som biologisk metafor

Det har i de siste årene vært vanlig å tale om mat som kultur, religion, medisin eller tabu. Alle disse meningsformene knyttes gjerne opp til personers oppfatninger og opplevelse av mat. Når det gjelder mat som sikkerhet, er det først og fremst den biologiske metafor som settes i forgrunnen. Men denne er samtidig knyttet opp til offentlig styring. Verdensbanken anslår at matbehovet i utviklingsland kan fordobles innen de neste 25 år. 800 millioner mennesker sulter fordi de ikke kan få nok mat. Omtrent 15 prosent av verdens befolkning, eller 20 prosent av dem som lever i utviklingsland, lider av underernæring eller feilernæring. Særlig er barn under fem år utsatt.

På internasjonalt plan har man de senere årene begynt å adressere matsikkerhet ut fra et individuelt perspektiv der det understrekes at forbrukerne har rett til sikker mat. Deltagerne på "FAO/WHO International Conference on Nutrition" i 1992 understreket at "access to nutritionally adequate and safe food is a right of each individual." "FAO World Food Summit" i 1996 forpliktet seg "to implement policies aimed at....improving physical and economic access by all, at all times, to sufficient, nutritionally adequate and safe food and its effective utilization". Forkjemperne for genmodifisering av planter og dyr anslår at de ved hjelp av disse metodene vil kunne løse mye av problemene knyttet til underernæring i fattige land. "International Centre for Genetic Engineering and Biotechnology" i New Dehli har vært aktivt med for å utvikle risplanter som er resistente mot diverse middplager; Kina har testet ut genetisk modifisert tobakk i samarbeid med "Chinese Academy of Sciences"; "University of California at Davis" har gjort store fremskritt for å utvikle genetisk modifisert ris som er resistent mot meldugg. En frostresistent potetsort er i ferd med å utvikles ved "International Potato Center", selv om det er sterke etiske spørsmål fremme i diskusjonen.

Flere kritiske matforskere har påpekt hvordan bl.a historisk tradisjon og meningen med maten influerer på folks holdninger til hva de spiser og hvilken mat de betrakter som moralsk, sosialt og fysisk usikker. Betrakter man mat som kultur, vil man raskt få øye på betydningen av det rent personlige samt meningsaspektet ved maten vi spiser. Selv om en tradisjon ikke direkte er relatert til matsikkerhet, så har den innflytelse på hvorvidt en gruppe mennesker mener den er sikker å spise eller ikke, jf. betydningen av bl.a. muslimenes slaktemetoder. Det er spesielt i en slik sammenheng det blir problematisk å betrakte "vitenskapen" som den eneste kilde til hvordan man skal betrakte sikker mat. Denne kausale betraktningsmåten kan komme til å eliminere andre viktige faktorer knyttet til mer personlige og kulturelle oppfatninger av hva som er risikobetont. Dette kan føre til uoverens-

stemmelser mellom forbrukere og offentlige styringsinstanser, og mellom lov og kultur.

Uansett disse betraktninger – spørsmålet om matsikkerhet er høyst aktuelt fordi det har vært en så høy bevisstgjøring omkring problemet – særlig i forbindelse med de siste årenes matkatastrofer. Derfor har spørsmål om strategier og tiltak blitt satt på dagsordenen. To strategier har vært særlig fremme i debatten, nemlig en sterkere etisk regulering samt organisatoriske tiltak for å absorbere usikkerhet. Den første strategien har i særlig grad blitt fremmet av miljøaktivister, mens den siste har vært fremmet av de mer organiserte interessene knyttet til matproduksjonen, enten dette har vært produsenter, omsetningsledd eller statlige organer.

4. Kan etikken gi oss mer sikkerhet?

Som det er vist ovenfor, beveger moderne samfunn seg stadig inn på ukjente områder. Derfor oppstår det til stadighet situasjoner der vi ønsker å vurdere innføring av ny teknologi ut fra hvilke *konsekvenser* den har. Konsekvensetikkk har kommet på dagsorden. Derfor er det naturlig at utilitaristisk etikk har fått stor utbredelse innen det økonomiske og politiske systemet. Det nåværende matsystemet med tilsetningsstoffer, smittestoffer, giftstoffer, organismer som fremmer sykdom, samt produksjonsprosesser for mat som mer og mer innbefatter veksthormoner og genmodifikasjoner, har frembragt viktige etiske spørsmål knyttet til regulering av matsektoren. Kan etikken gi oss et begrepsmessig og analytisk verktøy til å analysere problemene? Og kan den være et instrument til å regulere matsikkerheten?

Den tyske filosofen Hans Jonas' bok *Das Prinzip der Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation* fra 1979 er et viktig bidrag i denne sammenhengen. Boken er interessant fordi den baserer sine analyser på problemer i forbindelse med konsekvensorientert etikk knyttet til risikoen ved innføring av ny teknologi. I så henseende har den stor interesse for regulerings- og sikkerhetsspørsmål knyttet til matvaresektoren.⁵ Jonas' poeng er at man må komme frem til en etikk som kan begrunne menneskenes forpliktelser ovenfor sitt miljø *objektivt*, og at man ved å innse dette skal kunne redde menneskeheten fra den økologiske katastrofe. Frem til den moderne teknologiske tidsalder har mennesket hatt liten innflytelse på naturen. Den "kosmiske orden" forble uskadet, og naturen befant seg i likevekt. Således var det heller ikke behov for en etikk som innbefattet et ansvar i forhold til den ytre naturen. Etikken forble antroposentrisk og regulerte utelukkende forholdet mellom mennesker. Den moderne teknologien fremsto i denne sammenhengen som et prosjekt for å beherske naturen, eller bedre: som menneskenes makt over naturen. Det som imidlertid kjennetegner dagens situasjon er ifølge Jonas at denne makt tenderer i retning av å vende i motsatt retning: teknologien er i ferd med å komme ut av styring. Problemet består i at vi ikke lenger behersker vårt eget beherskningsprosjekt. For eksempel vet vi ikke lenger hvilke følger genmanipulasjon av matprodukter kan få på lang sikt når det gjelder å forandre både dyr og mennesker. Det nye ved den moderne teknologi er dens kumulative karakter som skaper "presedensløse situasjoner", og som opphever tidligere grunnbetingelser. I dette ligger det samtidig en kritikk av etisk utilitarisme. For den anerkjenner ikke "naturordenen", den ser på naturen

⁵ Hans Jonas (1979) *Das Prinzip der Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. Boken ble raskt en bestselger i Vest-Tyskland, noe som også vitner om at det ikke bare er populær- og kjendisliteratur som selger.

som et laboratorium det går an å manipulere med. I så måte er etisk utilitarisme ”medskyldig” i genmanipulasjon av mat. Derfor gjelder det mer enn noensinne å ha ”ærefrykt for naturordenen”. Men dette skaper et vitensproblem. For vi ønsker at vår viten skal være på høyden med våre handlingers kausale dimensjoner. Årsaker og virkninger skal være kjente. Men dette er ikke lenger tilfellet i den teknologiske tidsalder, hevder Jonas. Den kløften som eksisterer mellom forutseendets kraft og handlingens makt, skaper et nytt etisk problem som den klassiske antroposentriske etikken ikke lenger kan løse.

Istedet vil Jonas gjenreise det normative fundament i samfunnet. Trusselen mot det menneskelige livets vilkår må unngås. I så henseende er hans ansvarsetikk også en fremtidsetikk; den skal fungere som en slags lobby for det ikke-eksisterende, det ufødte liv og for det som *kan* inntre i fremtiden (for eksempel som følge av genmodifisering). Dette krever at den antroposentriske utforming av etikken må forkastes, herunder den utilitaristiske nyttetenkningen som bare er innrettet mot å underlegge seg naturen. I stedet må naturens ”moralske egenrett” forsvares. Det gjelder å trekke inn betingelsene for liv og dets fremtid i en etisk refleksjon. Dette vil kreve et nytt paradigme for etisk refleksjon som skiller seg fra all tradisjonell etikk. Men en slik ”*etisk kontrakt*” må være noe mer enn en demonstrasjon av godt sinnelag og gode hensikter. Den må ha en *regulativ* kraft. Den må således ha et ontologisk utgangspunkt. I en tid hvor religionen ikke lenger kan bidra til å regulere våre handlinger, må vi lete etter et annet grunnlag, og dette grunnlaget er å finne i en *ny* etikk. Programmatisk hevder Jonas at en ny etikk nå må inn i metafysikken: den må finne frem til hvorfor det uvilkårlige imperativ om å sikre menneskets eksistens for fremtiden er gyldig. Dette fordrer et brudd med all form for verdisubjektivisme. Istedet må menneskets nye plikt forankres i væren, det vil si i læren om det værende og ideen om at mennesket er en del av denne. Jonas søker intet mindre enn en *forpliktende adferdskodeks*. I så måte passer denne etikken med kravet om en regulativ etikk. For det det gjelder er å komme frem til en i siste instans meningsgivende *enhet* som innebærer et klart brudd med all form for relativisme og subjektivisme. Men verken kategorier som det hellige eller religionen er i det moderne samfunn i stand til å ivareta denne enhet. For det handler om å komme frem til en ”imaginær kasuistikk”, som ikke, slik tilfellet er i vanlig kasuistikk innen rett og moral, tjener til å prøve allerede kjente prinsipper, men til å oppspore og oppdage det ennå ukjente (for eksempel det vi ennå ikke vet om genmodifikasjon). Det er dette som ligger i behovet for en fremtidsetikk. Og om denne kan verken religionen eller det hellige si noe om. Men likevel mener Jonas at det å arbeide seg frem til en enhetlig og forpliktende adferdskodeks på et rasjonelt grunnlag ikke bare er mulig, men også *nødvendig* i den teknologiske tidsalder.

Jonas' etikk gjør krav på å være en etikk for det *fremtidige*. Den som bekymrer seg for fremtiden må også danne seg et bilde av de potensielle farer som fremtiden kan bringe med seg. I så henseende går Jonas' ansvarsetikk rett inn i risikodiskursen. Han foreslår å anlegge en tenkemåte basert på "fryktens heuristikk". Nettopp i denne frykten åpenbares Nei-et til ikke-væren (for eksempel genmodifisert mat) som en primær *plikt*. Det er nemlig her tale om en pliktetikk som skal gjelde den fremtidige generasjonens livsmuligheter. Men denne kan ikke utformes på grunnlag av tidsbestemte ønsker eller etablerte rettsforestillinger. Poenget med Jonas' begrep om "fryktens heuristikk" er å gjøre våre fremtidstrusler *bestembar*.

Denne poengteringen av fryktens betydning for å kunne komme frem til en regulativ etikk, kan betviles. Blant annet argumenterer Luhmann for anvendelsen av begrepet *angst*, nærmest i opposisjon til begrepet frykt. Angsten er ubestembar, den kan verken begrunnes eller gjøres spesifikk.⁶ Således mener Luhmann at det blir problematisk å betrakte fremtidens mer og mindre hypotetiske trusler som frykt. Fremtidens farer har mer karakter av å være angst, nettopp fordi de er så ubestemte og kontingente (annerledes-mulige). Følger vi Jonas, så blir jo det å leve angstfritt en mulighet dersom man følger en bestemt norm, og det å følge normer blir jo sterkt regulativt. Enten slutter man opp om normen eller så avviker man fra den. I dagens samfunn vil dette være vanskelig all den stund det ikke eksisterer en overordnet norm for vår livsførsel. Og om vi ble enige om prinsippene for en bestemt livsførsel, vil det bli ytterst vanskelig å realisere den i praksis. Det å anvende angstbegrepet gir derimot flere interessante muligheter – om ikke for "regulatorer" - så for iakttagere av fenomenet. Det kan motivere og gjøre ting mer sensible. Angsten lar seg imidlertid ikke kontrollere. Heller ikke kan angst rettslig reguleres. Og den kan heller ikke vitenskapelig tilbakevises, noe BSE-konflikten til fulle har vist.

⁶ Jf. Niklas Luhmann (1996), "The sociology of the moral and ethics", *International Sociology*, vol. 11 (1). Dette understrekes også i Hofstedes studier av IBM-ansattes oppfatninger av kulturelle forskjeller verden over, jf. Gert Hofstede (1993), *Kultur og organisasjoner*. Universitetsforlaget: Oslo. Hofstede sier at "angst" er et ord som er hentet fra psykologien og psykiatrien, og det står for en diffus "tilstand av å være urolig eller bekymret for hva som kan komme til å skje"...."Det må ikke forveksles med *frykt* som er rettet mot noe bestemt. Vi frykter noe, mens angsten ikke har noe objekt." (s. 129) Angst knyttes i Hofstedes kulturanalyser til "høy usikkerhetsunnvikelse", og defineres som "den utstrekning i hvilken medlemmene av en kultur føler seg truet av usikre eller ukjente situasjoner. Denne følelsen gir seg uttrykk blant annet i nervøsitet og stress og i et behov for forutsigbarhet, et behov for skrevne og uskrevne regler" (s. 127).

”Angst motstår enhver kritikk av den rene fornuft. Den er det moderne apriori – ikke empirisk, men transcendentalt (...) Man kan tillegge den en stor politisk og moralsk fremtid.”⁷

Angstbasert kommunikasjon river ned Jonas’ visjon om å gjøre fremtidstrusler bestembare. For den viser seg som forsterkning og begrensnig av *resonans* samtidig. Denne type kommunikasjon er selektiv i sine valg av temaer. Den fokuserer på forverringer og ikke forbedringer – uten at man dermed kan si at dette er irrasjonelt. Og den som har angst har jo også moralsk sett sitt på det tørre, særlig når man har angst for andre. Mot dette har teoretiske analyser, plausible forklaringer av kausalitet, samt sannsynlighetsforklaringer når det gjelder fremtidig risiko, ofte lite å stille opp med. Angst kan oppnå en uanfektbar selvsikkerhet, og kan få en større virkning samfunnmessig sett enn diskusjonen omkring verdier og normer. Følgende oversikt kan illustrere de ulike forventningsformer vi har vært inne på:

Kognitiv bedømmelse		Vurdering		
		Uproblematiske, tatt for gitt	Innholdsmessig bestemt, men uvisshet	Innholdsmessig ubestemt
Klassifikasjon av bevissthetsbedømminger i forhold til det fremtidige	positiv	Sikkerhet	Sjans	Utopi
	indifferent	Selvsaghet	Mulighet	-----
	negativ	Belastning	Fare	Trussel
Klassifikasjon av bevissthetsbedømmingenes følelsetilstander	positiv	Ro, tilforlatelig	Glede, begjær	Håp
	indifferent	Affektbinding til det tilvante	Kjedsomhet affektiv labil	-----
	negativ	Smerte, ergrelse	Frykt	Angst

Fig.1 Risikoforventninger (etter Kaufmann, s. 168)

Usikkerhet, slik dette er fremstilt i figuren, baserer seg på fremtidige hendelser. Jonas’ frykt og Luhmanns angst er begge følelsesmessige reaksjoner basert på negative forventninger om hva som vil skje i fremtiden. Det som ennå ikke har blitt nåtid, persiperes som umiddelbart forestående. Men mens frykt er bestembart, kan man ikke si det samme om angsten.

⁷ Niklas Luhmann (1986), *Ökologische Kommunikation*, Westdeutscher Verlag:Opladen, s. 240.

Følger vi denne argumentasjonen, kommer vi til at det selvsagt er viktig å overveie konsekvensene av våre handlinger, men det vil alltid være belagt med risiko og usikkerhet. Hver gang vi kjører bil er det en statistisk risiko som kan beregnes, men som også kan romme en mer eksistensiell dimensjon om opplevd risiko som ikke kan beregnes.⁸ I andre sammenhenger er situasjonen enda mer prekær fordi vi ikke kan si noe om sannsynligheten av mulige utfall. Derfor kan det skilles mellom fire forskjellige situasjoner:

1. I den første kjenner vi utfallet av en handling. Når jeg slår på bryteren, tennes lyset. Jeg tar dette for gitt selv om jeg vet at elektrisitetsverket kan være brutt sammen eller at kontakten kan være ødelagt. Situasjonen er preget av *sikkerhet*. Det er en situasjon der alt er kjent, og der vi tar ting for gitt fordi vi kan forvente at ting skjer med stor sikkerhet.
2. Den andre situasjonen er kjennetegnet av *risiko*. Vi er ikke fullstendig sikre, men vi mener å kunne kjenne de mulige utfall og sannsynligheten for at ting vil kunne skje. Med sannsynlighetsregningen og dens metoder kan man med større dyktighet håndtere risiko enn hva tilfellet var i førmoderne samfunn. Handlingsmulighetenes statistiske profiler kan regnes ut i forhold til ulike kriterier, og deretter kan man velge om man vil ta risikoen. På mange måter svarer denne form for sannsynlighetsregning til det vi i rapport 1 har kalt kravet om ”spesifikasjon av ikke-viten” for å kunne dirigere problemsøkningen i retning av vitenskapelige løsninger der funksjonell kausalitet mellom fenomener kan identifiseres.⁹
3. Den tredje situasjonen er preget av *usikkerhet*. Selv om vi mener at det er mulig å kjenne til de mulige utfall, er det umulig å si noe om sannsynligheten for at de inntreffer. Vi har tidligere kalt denne formen for usikkerhet for ”spesifikk ikke-viten”. Den fører til at vi foretar avveininger om risiko, men disse avveiningene er preget av ”ekspertdissens”. De fleste av Ulrich Becks studier er konsentrert om denne problematikken.

⁸ De følgende resonnementene er basert på Hans Siggard Jensen, Peter Pruzan og Ole Thyssen (1990), *Den etiske utfordring. Om felles verdier i et pluralistisk samfund*. Handelshøyskolens Forlag: København.

⁹ Her er Robert Mertons arbeider illustrerende, jf. blant annet Robert Merton (1987), ”Three fragments from a sociologist’s notebooks: Establishing the phenomenon, specified ignorance, and strategic research materials.” *Annual Review of Sociology* 13, 1-28. Jf. også Tore Bakken, *Risikoens former. En analysestrategisk tilnærming til studiet av matsikkerhet*. Forskningsrapport nr. 20 – 2002, Handelshøyskolen BI.

4. I den fjerde situasjonen er det tale om *uvitenhet*. Her er det vanskelig i det hele tatt å uttale seg om de mulige utfall. Vi har i rapport nr. 1 karakterisert denne situasjonen som preget av "ikke-spesifikk ikke-viten", noe som vanligvis avstedkommer katastrofer, om ikke alltid i virkeligheten, så i hvert fall oppe i hodene på folk. Kommunikasjonen er angstbasert. Dette siste tilfellet kan være reelt nok, man får en ekstrem kontingensutvidelse (alt er annerledes mulig) som avstedkommer nærmest katastrofelignende risikokonstruksjoner. Resultatet er gjerne kategoriske unngåelsesstrategier som for eksempel under kugalskaps-saken i Tyskland, med importforbud av utenlandsk kjøtt og fôr.

Hva har så etikken å si til disse situasjonene? Kan den bidra med adekvate løsninger? For det første sier etikken at når konsekvensene av en handling er ukjent eller usikker, så er vi henvist til å vurdere handlingen *prinsipielt*. Man må m.a.o. råde over prinsipper som ikke er betinget av vår kjennskap til handlingens konsekvenser. Menneskerettighetene er eksempler på slike etiske prinsipper. De er formelle og gir plass til mange livsformer og moraler. Prinsippene avgir kriterier som alle livsformer må underkaste seg frivillig. Ingen bestemt moral kan *bevise* sin rett ved å stille seg til dommer over andre moraler, den må akseptere andre moralers *samme* rett. Menneskerettighetene er smidige, de samstemmer med mange livsformer og interesser som kan aksepteres rasjonelt av alle parter.

Styrke restriksjoner vil således være akseptable når situasjonen er preget av *uvitenhet* og *usikkerhet* (situasjon 3 og 4). Men man kan ikke eliminere de etiske innvendinger. Her vil det kunne være etisk forsvarlig å argumentere for at hvis en handling ikke kan forutsis – for eksempel konsekvensene av genmodifisert mat – er det i seg selv et etisk argument mot den. Det blir således umulig å utelukke det verst mulige tilfellet. Under BSE-konflikten så vi dette tydelig. Det ble umulig å avvise at det kunne foreligge en sammenheng mellom kugalskap og hjernesykdommen Creutzfeld-Jakob for mennesker. Det er umulig – selv fra vitenskapelig hold - å avvise "det verst mulige tilfellet" som så kan brukes som sjokkargument – for eksempel fra angstfulle forbrukere og miljøaktivister. Selv om etiske argumenter aldri kan være definitive og alltid kan kritiseres, er det ingen garanti for at de som berøres av ulike former for teknologiske nyvinninger ikke vil holde fast på en bestemt vurdering når de føler at deres integritet blir krenket av innføring av ny teknologi, eller de ikke vil akseptere de risikoer som innføring av for eksempel genmodifisert mat fører med seg. Poenget er at så lenge ekspertene ikke fører noen streng etisk bevislogikk, men holder fast ved at bare vitenskapelige argumenter skal gjelde, er det heller ikke fra såkalt "eksperthold" mulig å motbevise skeptikernes vurderinger av situasjonen. I en situasjon med *uvitenhet* og *usikkerhet* kan vurderingene heller ikke imøtegås saklig. Et nei fra skeptikere vil veie tungt all den stund

etikk sikter mot konsensus. I så måte favoriserer en slik situasjon restriksjoner på teknologisk innovasjon innen matsektoren. Restriksjoner vil være en måte å dempe forbrukernes og skeptikernes angst knyttet til uvitenhet og usikkerhet.

Når det gjelder *risiko* (situasjon 2), har eksperter ment at de kan regne ut handlingsmulighetenes statistiske profiler i forhold til ulike kriterier, for deretter å velge om man vil ta risikoen. Sannsynligetsberegningene har blitt stadig mer sikre, ville ekspertene si. Med Ulrich Becks risikoanalyser vet vi i ettertid at dette ikke er så enkelt. Særlig har nytte-kostnadsanalysene i de senere årene blitt mer og mer interessebaserte. Og det er dette som har fått Beck til å hevde at nytte-kostnadsanalysenes forsøk på å finne frem til hva som er "akseptabel risiko" henger fast ved det industrielle samfunnets tenkemåte der ekspertenes synsmåter var enerådende.¹⁰ Men beregninger er jo også på sin måte basert på en forutsetning om skjønn. Man kan ikke beregne noe uten å foreta en forenkling. Det vil alltid være sider ved et problem man kan komme til å se bort fra. Samtidig har det etterhvert blitt klart at man bare kan beregne sannsynligheten av forhold som man kan forutse. Dette blir problematisk i forhold til ny teknologi når det gjelder matproduksjon som faktisk kan ha ukjente følger. Flere studier har påpekt hvordan produksjonsprosessen i matsektoren i stadig større omfang innbefatter veksthormoner og genmodifikasjoner, og vi vet ikke følgene av dette ennå.¹¹ Det vil alltid være slik at den "vitenskapelige" beregningen av risiko faktisk kan ha uvitenskapelige elementer ved seg som det er vanskelig å gjennomskue for lekfolk.

Beregninger av sannsynlighet vil også kunne være så kompliserte at det er vanskelig å bruke dem som grunnlag for valg. Det ville være enkelt hvis det var slik at en ny genmodifisert soyabønne med sikkerhet ville redde 100 fra sultedøden, mens den til gjengjeld med stor sannsynlighet ville forårsake helsemessige plager for fem personer. Den kunne anbefales selv om det for de fem ville være en katastrofe. Men i praksis er bildet et annet. Vi kan forestille oss en genmodifikasjon av matprodukter som kan redde mennesker fra sultedøden. Men hva hvis den ikke bare rommer risiko for å gjøre noen syke, men også for at andre får nye plager og at atter andre dør, alt sammen med sannsynligheter som kanskje er små, men allikevel ikke null? Her vil det etiske valg være vanskeligere. Det gjelder især situasjoner hvor ny teknologi kan åpne for katastrofale virkninger - som for eksempel

¹⁰ Jf. Ulrich Beck (1986/1992), *Risk society. Towards a new modernity*. Sage: London, Thousand Oaks, New Dehli.

¹¹ Jf. Marsha A. Echols (2003), *Food Safety and the WTO. The interplay of culture, science and technology*. Kluwer Law International: London/Haag/New York. Eric Schlosser (2001), *Fast food nation. The dark side of the all-american meal*. Perennial: New York.

en nedsmelting av en reaktor i et kjernekraftverk. Her vil konflikten være om denne svake mulighet skal eller ikke skal blokkere for bruken av atomkraft. Den amerikanske risikoforskeren Aaron Wildavsky har tatt til orde for at det bare må settes i verk reguleringstiltak og sikkerhetstiltak dersom det er *sannsynlig* skade på gang, det vil si bare hvis det er tale om sterke effekter og årsaker – slik tilfellet er ved sigarettøking. Dette er årsaker som er lettere å finne frem til og lettere å kontrollere. Kontroll og sikkerhetstiltak må ikke få begrense våre friheter eller muligheter for nye innovasjoner gjennom ”prøving og feiling”, hevder han. Det å søke etter sikkerhet kan vel så mye forårsake økt fare:

”..biochemist Bruce Ames calculates that natural pesticides from our ordinary daily food (the poison plants use to ward off predators) leave residues more than 10,000 times greater than those that derive from industry. Concentration on man-made substances is understandable. But if these are, in bulk, relative trivial, the danger is that we will spend time, energy, and resources worrying about such comparatively less-important influences on health and safety. Most man-made residues in food (around 100 parts per billion) are not carcinogenic. But, although DDT and its metabolite DDE are carcinogenic in certain animals, the daily DDT-DDE human intake would be no more than the (carcinogenic) chloroform that comes from chlorination of one glass of tap water. Far more substantial contamination, say 100 times the average level from a contaminated fish, would still amount to no more than eating a peanut butter sandwich with its aflatoxin. Beer, wine and diet soda all have more carcinogenic residue than comes on average from industrial pesticides.”¹²

I så måte er Wildavsky klar i sine studier: ”Å søke etter sikkerhet kan øke faren, mens det å akseptere risikoer kan øke sikkerheten”. Det gjelder å fokusere på netto fordeler ved å innføre innovasjoner og ny teknologi, man må se på forskjellen mellom reduserte farer og de farer som blir skapt. Det er viktig å se om fordelene er til beste for samfunnet som helhet, og om dette oppveier tapene. Dette gjelder i særlig grad når vi kommer til spørsmålet om sikkerhet.

Selv i situasjoner med *sikkerhet* (situasjon 1) kan det oppstå etiske valg knyttet til politiske prioriteringer av bevilgninger til forskjellige formål som har med sikkerhet å gjøre. Alle områder har selvsagt bruk for flere bevilgninger, men det er grenser for hvor mye hvert område kan få. Flere bevilgninger, for eksempel til kontrolltiltak, betyr bedre sikkerhet, og at færre blir syke av maten vi spiser. Det gjelder på alle områder, selv om utfallet av den enkelte handling kan være usikker. Her vil det typiske tilfellet

¹² Aaron Wildavsky (1988), *Searching for safety*. Transaction Books: New Brunswick and London, s. 49-50.

ikke være bruk av ny teknologi, men snarere bruk av en teknologi vi er fortrolige med, jf. kulturelt baserte foredlingsmetoder, så som salting og røking av maten. Vi vet at dette ikke er så sunt å spise, men vi er fortrolige med både metodene og maten. Dermed føler vi en viss sikkerhet. Våre forfedre har da overlevd tross salting og røking av maten.

La oss forsøke å konkretisere ved å se på eksemplet med genmodifisering.¹³ Hvis vi ikke kan forutse de mulige konsekvenser av genmodifisert mat, har vi en situasjon med *usikkerhet*. I så henseende skal det gode etiske grunner til for å innføre genmodifisert mat. Situasjonens etiske logikk vil i stor grad favorisere et nei – særlig fra forbrukerhold. Hvis man går inn for genmanipulasjon, vil det være avgjørende at man kan argumentere for at det ikke er tale om usikkerhet, men om *risiko* for katastrofale følger – og en risiko som bør være svært liten. Dette vil være en argumentasjonsrekke som ligner på Wildavskys. Man kan ikke ignorere sannsynligheter ved stilltiende å argumentere for at det verste tilfellet uansett vil ha større betydning enn det beste tilfellet, uansett hvor mye mer sannsynlig det er. Men *om* det faktisk er tale om usikkerhet eller risiko er altså ikke gitt, men beror på en samlet vurdering. Det kan ikke trekkes noe skarpt skille mellom de to, noe Wildavsky imidlertid forutsetter. Samtidig er

¹³ Jf. Echols (2003) *ibid.*: "Genetic modification is a production process that modifies the genetic code or DNA of microorganism, plant or animal, by modifying the organism's genetic code or DNA and leaving the new code to be passed on to successive generations."(s. 68). Når det gjelder konsekvensene understrekes det at "gene technology creates a revolution in agricultural production capabilities. Genetic modification allows scientists to introduce new traits into plants and animals and to insert DNA across species, for example, by transferring traits from a bacteria or animal into a plant. It is having a dramatic impact on the world's food supply and the debate about the future of food production and processing...By 1999 bioengineered crops were significant part of the total U.S. production of soybeans, corn and canola, and an increasing proportion of tomatoes, squash and potatoes. In that year eleven versions of genetically engineered corn were produced in the United States on 26 acres. It is estimated that, after only three years, genetically engineered crops were grown on one quarter of U.S. cropland and have reached almost 55 per cent of soybean and 35 per cent of corn acreage before some farmers began to decrease their production in the year 2000 because consumer concerns. The U.S. authorities have reviewed data regarding approximately fifty genetically engineered crops, including some not grown in commercial quantities and others being grown on test sites. These includes potatoes, tomatoes, beets, melons, rice, cucumbers, strawberries, apples, sugarcane, walnuts and wheat. These crops may be eaten fresh or may become ingredients in food products, creating what Canada, the EC and some others term 'novel foods'. Products from baby formula to snack foods to corn-syrup sweetened beverages to soy-based vegetarian products may contain genetically altered ingredients. It is these products that have led some retailers to demand GMO-free merchandise from their suppliers"(s. 67-68).

muligheten for helt uforutsette uhell og konsekvenser alltid til stede. Det er nemlig ingen som kan identifisere alle mulige kilder til uhell i et så komplisert sosialt og politisk spill som genteknologien er. Derfor er man nødt til å ta høyde for usikkerhet og uvitenhet, selv om man ikke kan regne på dem. Dette er også vist i de to foregående rapportene der begrepene ”spesifikk ikke-viten” og ”ikke-spesifikk ikke-viten” er anvendt for å illustrere forholdet.

Men hva består så etikkens regulative idé i? En ting er sikkert: Man kan ikke påkalle etikken selv om man har et godt ideal eller motiv. Det etisk avgjørende er ikke de idealer eller motiver som ligger bak en handling, men de verdier den fremmer og de *begrunnelser* den støtter seg til. Det må være mulig å spørre etter om motivene selv er etisk akseptable. Forutsetningen for at en etisk samtale skal kunne gi mening og at den kan oppnå rasjonell konsensus er

1. at deltagerne har innsikt og ansvar
2. at deltagerne respekterer hverandres frihet
3. at deltagerne er parat til å argumentere rasjonelt, og
4. at deltagerne er parat til å orientere seg etter en helhet som de i fellesskap definerer, og om nødvendig modifisere sine private interesser.

I denne konteksten har verken livssyn, et bestemt samfunnsanliggende om økt inntjening etc. noen som helst etisk gyldighet hvis ikke de verdier som de avspeiler og de rasjonelle argumenter som kan fremføres for og imot alternative handlinger, inndras i den etiske samtale. Det er lett å forestille seg at det kan komme til konflikt mellom matprodusenter som vil utvikle for eksempel sprøytemidler mot sykdommer på vekster, og naturvernere som mener at alt skal dyrkes økologisk fordi dette er den eneste måten å respektere naturen (inkludert mennesket) på. Men dette er ikke uten videre en etisk konflikt. Det holder ikke at to moraler står mot hverandre. Hvis partene bare sier nei til hverandre, så er jo den etiske samtale slett ikke kommet i gang. Den etiske samtale krever at begge parter kommer opp med gode argumenter som ikke bare er begrunnet i deres forskjellige moral. Ingen gruppe kan kreve at hele verden skal innrette seg etter deres ideer og verdier. Hensikten med den etiske samtale er at rommet for hva som er rasjonelt kan diskuteres og utvides. Det gjelder å bryte enhver form for dogmatikk, man trenger ikke komme frem til *endelig* konsensus, men man kan likevel sikte seg inn mot konsensus som et ideal.¹⁴ Hvis det så ikke kan

¹⁴ Her ligger Habermas' diskursetikk i bunnen: Når et moralsk prinsipp skal begrunnes, brytes den intuitive sikkerhet. Man tvinges til å diskutere. Moralske prinsipper kan utledes av den måte en diskurs foregår på, og dette setter samtalen

anføres gode etiske grunner, må prinsippet om frihet gjelde, det vil si at alt som ikke er forkjært og forbudt er tillatt. Men dette gjelder bare under forutsetning av at situasjonen ikke rommer uvitenhet og usikkerhet, noe som vil sette snevrere grenser. Ubegrenset frihet kan bare gjelde i situasjoner som vi er fortrolige med. Friheten er jo ikke ubegrenset (selv om noen faktisk synes å tro det), den kan bare eksistere i forhold til handlingsmuligheter vi er fortrolige med. Den teknologiske utvikling på matfeltet skaper og forsterker etiske problemer ved å skape nye og åpne situasjoner vi ikke er fortrolige med. Når denne fortroligheten er borte - slik tilfellet er når det gjelder genmodifisering av mat - er det ikke bare forbrukere som blir usikre, men også politikere og eksperter. Det blir praktisk umulig å kontrollere og forutsi. Derfor suspenderes friheten. Den etiske bevisbyrde faller på dem som vil bruke denne nye teknologien, og ikke de "uvitende". I slike sammenhenger kan naturligvis det skje at landets økonomi og selskapenes inntjeningssevne vil veie tyngre enn etiske hensyn, slik at denne nye teknologien blir gjennomført til tross for at befolkningen er mot. Det kan også være at befolkningens moralske intuisjon endres underveis, og at de venner seg til å leve med og spise genmodifisert mat, ja faktisk at de vil kunne verdsette det. Det vil ikke være umulig å tenke seg at dette kan bli tilfellet i store deler av den fattige verden der matmangelen er størst, og der genmodifisering kan bidra til økt produksjon. Men dette endrer ikke saken vesentlig, i disse tilfellene har det aldri vært tale om noen etisk beslutning.

Alt i alt kan man si at etikken har sin betydning i sammenhenger der matsikkerhet blir diskutert. Særlig betydningsfull kan den bli dersom den makter å integreres med retten. Det har vært Jürgen Habermas' prosjekt å vise hvordan dette er mulig. I *Between Facts and Norms* fra 1988 argumenterer han for hvordan prinsippdederte moralske innsikter fordres omsatt i praksis i moderne samfunn.¹⁵ Dette skjer ikke vilkårlig, noe menneskerettighetenes historie i moderne rettsstater er et godt eksempel på. Mot Habermas kan det innvendes at det alltid vil være et problem med etikken selvutfoldelse. For det er vanskelig å gjøre et etisk prinsipp allment gjeldende. Bare de juridiske lover kan binde *alle*. Moralen og etikken vil alltid ha et privat preg over seg. Det finnes nok av moralister som vil gjøre deres moralske program til mer enn en privat sak. De er fremme i offentligheten når lovgivingen skal ta standpunkt til saker med etiske overtoner, så som abort, genmanipulasjon, dødsriterier, miljø etc. Men striden kan aldri komme lenger enn til at det etiske program vil forsøke å være premissleverandør for lovgivingen. Retten kan bare eksistere i sammenheng

eller kommunikasjonen i sentrum, jf. Jürgen Habermas (1984/1987), *The theory of communicative action*, vol. 1 og 2. Boston, MA: Beacon Press.

¹⁵ Jf. Jürgen Habermas (1988/1995) *Between facts and norms*. MIT: Cambridge.

med den statlige tvangsmakt. Derfor vil kravet om et rettslig sinnelag være vanskelig å gjennomføre i moderne samfunn.

Samtidig kan det innvendes at en ansvarsetikk også har begrensede muligheter i dagens komplekse samfunn. Mens vi ovenfor har sett at Hans Jonas var opptatt av diskusjonen *om* ansvar og *hva* ansvar er, må vi nok erkjenne at det i dagens samfunn er vanskelig å plassere ansvar for skader på miljø eller konsumenter, i hvert fall vanskeligere enn mange miljøvernere vil ha det til. Anvendes økonomiske argumenter – og det skjer jo svært ofte – vil man kunne si at man først og fremst har ansvar overfor sine eiere eller ansatte, og så får ansvar overfor samfunn og miljø komme i annen rekke. Det vil med andre ord rent samfunnsmessig sett være ulike vurderinger når det gjelder plassering av ansvar – og det er heller ingen overordnet instans som kan hevde at den ene er mer ansvarlig enn den andre. Derfor er det god grunn til å være en smule skeptisk til hva etikken kan tilføre når det gjelder å regulere forhold som har med matsikkerhet å gjøre. En annen mulig vei å gå er å se på hvordan organisasjoner gjennom sin beslutningstaking evner å ”absorbere usikkerhet” for å oppnå bedre sikkerhet.

5. Sikkerhet som organisatorisk absorbering av usikkerhet

Kulturhistorisk har fenomenet sikkerhet gjerne vært knyttet opp mot en positiv samfunnsmessig verdi som det er verdt å etterstrebe. I psykologien har det å strebe etter sikkerhet vært sett på som en "ordnende kraft" for å bygge opp en konsistent personlighet som kan muliggjøre et "integret selv"; nettopp denne formen for integret selv danner så igjen grunnlaget for det vi forbinder med "selvsikkerhet", og som betraktes som verdt å strebe etter. Likefullt har streben etter sikkerhet et ambivalent aspekt ved seg: ikke bare har begrepet betydning for personlighetspsykologien, men også for økonomisk politikk. I det siste tilfellet ble det tidlig advart mot at sikkerhet kunne bidra til å innskrenke frihetens doméne. Nettopp dette ambivalente aspektet ved sikkerhetsorienteringen - her forstått som en mer allmenn samfunnsmessig verdi - ble i sin tid uttrykt i president Roosevelts politikk for "New Deal":

"There is no greater enemy of freedom today than mass insecurity. There is no greater enemy of peace today than mass insecurity. Prolonged unemployment engenders misery and frustration, which in turn lead only to the cry for a strong hand, for prompt action of some kind, for an end to parliamentary slowness, and for scapegoats at home and abroad – in order to cry for a Führer, for a cure at the expense of other nations, and finally, for expansion and war. Insecurity today tends to destroy freedom; loss of freedom tends to foster war. The fantastic logic of our perverted world is convincing, once you accept its absurd premise, that is, once you accept the dogma that nothing can be done about the basic causes of social insecurity without endangering freedom and peace"¹⁶

Her understrekes det ambivalente aspekt ved sikkerhetstankegangen, men det er anerkjennelsen av sikkerhet som noe etterstrebellesverdigg som likevel får det siste ordet. I mer sosiologisk orienterte studier har denne ambivalensen blitt ytterligere understreket, men hvor man advarer mot å strebe etter sikkerhet som et mål i seg selv. Sikkerhet må ikke stenge for det som er åpent, elastisk og endringsorientert. Sikkerhet må ikke få virke som et stengsel mot å anspore til nye oppgaver og ytelser. Jürgen Habermas advarte tidlig i sin "kritiske teori" mot at trygghet og sikkerhet skulle kunne være en

¹⁶ Sitert etter Franz-Xaver Kaufmann (1970), *Sicherheit als Soziologisches und Sozialpolitisches Problem. Untersuchungen zu einer Wertide hochdifferenzierter Gesellschaften*. Ferdinand Enke Verlag: Stuttgart, s. 29.

løsning på økt risiko. I stedet bør det i følge Habermas advares mot "sikkerhetssamfunnet".¹⁷

Det ambivalente aspektet ved sikkerhet gjelder ikke bare på samfunnsmessig makronivå, men også når det gjelder organisatoriske nivåer for forbedring av matsikkerhet - selv om det nok er mye lettere å etterstrebe sikkerhet i det siste tilfellet. Her kan man gjøre det hele mer teknisk ved å bli enig om konvensjoner om hvilke krav som skal stilles til et matprodukt for at det skal kunne gjelde som "sikkert", det vil si for at det skal kunne ha en tilstrekkelig sannsynlighet for at det ikke er farefullt å spise produktet. Her vil det strengt tatt ikke handle om "sikkerhet som norm", men snarere om en "kvalitetsnorm", men som selvsagt fastsettes i en samfunnsmessig kontekst. Det er i en slik sammenheng ulike organisatoriske innretninger - som for eksempel Mattilsynet - må forstås.

Konvensjoner om matsikkerhet, tekniske foranstaltninger, og organisatoriske løsninger for å forbedre produktsikkerhet er én ting, "sikkerhetsnormer" som skal gjelde for samfunnet er en annen. Det første er selvsagt lettere å få gjennomslag for, mens det andre av mange vil oppfattes som inngrep mot friheten i samfunnet, og dermed vanskeligere å få gehør for. I det følgende skal jeg la samfunnet og makronivået ligge.¹⁸ I stedet skal jeg fokusere på hvordan organisatoriske foranstaltninger kan bidra til å regulere matsikkerheten gjennom at faren ved det vi spiser reduseres. Samtidig skal jeg forsøke å vise at det å skape trygg mat gjennom organisatoriske og tekniske foranstaltninger slett ikke kan unndra seg nettopp dette ambivalente aspektet ved vår søken etter trygghet når det gjelder mat. Vi bør med andre ord ikke ha en for overdreven tro på regulative myndigheter heller. Både paradokser og forventningskonflikter - som på mange måter avspeiler den samfunnsmessige konteksten når det gjelder regulering av sikkerheten - dukker også opp på mikronivåer for håndtering av disse komplekse spørsmålene.

Som antydnet ovenfor er det ikke nok å betrakte sikkerhet som et etterstrebbelsesverdig mål. Ofte kan en slik tilgang til problemet ende ut i en tautologisk gjennomgang av gode hensikter - som i og for seg alle kan være enige om. Derfor kan det være hensiktsmessig å erstatte begrepet "mål-orientering" med begrepet "usikkerhetsabsorbering" som i og for seg er velkjent fra organisasjonsteorien, men som kan anvendes på nye måter. Svakheten med målbegrepet i forhold til sikkerhet er at det er for normativt orientert; dessuten er det lite ømfintlig i forhold til hvilke midler som

¹⁷ Jf. Jürgen Habermas (1967), *Theorie und Praxis*. Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main, s. 230.

¹⁸ En god fremstilling av den negative siden ved vår streben etter sikkerhet på samfunnsmessig nivå er Zygmunt Bauman (2001), *Liquid modernity*. Polity Press, Cambridge.

benyttes og hvordan de benyttes, og endelig opereres det i for stor grad med kjente størrelser. Målet er fastlagt, det er kjent, og det gjelder på en rasjonell måte å finne frem til de riktige midler som skal til for å nå målet. "Usikkerhetsabsorbering" har den fordelen at den baserer seg på differensen mellom viten og ikke-viten, og er således godt egnet til å studere forholdet mellom risiko og sikkerhet.¹⁹ Man kan faktisk si at den oppstår som følge av denne differensen. I denne forstand er viten og ikke-viten sosiale konstruksjoner som oppstår i sosiale systemer. Når det gjelder organiserte sosiale systemer, oppstår usikkerhet gjennom at beslutninger gjennom sine utfall påkaller nye beslutninger, som igjen påkaller nye beslutninger, osv.

Usikkerhetsabsorbering defineres av March og Simon som:

"a technique for acquiring and exercising power...Uncertainty absorption takes place when inferences are drawn from a body of evidence and the inferences, instead of the evidence itself, are then communicated. The successive editing steps that transform data obtained from a set of questionnaires into printed statistical tables provide a simple example of uncertainty absorption".²⁰

Usikkerhetsabsorbering finner alltid sted i sosiale sammenhenger når en beslutning orienterer seg i forhold til andre beslutninger. Sagt på en annen måte har man å gjøre med et forhold der beslutninger iakttar andre beslutninger. Begrepet usikkerhetsabsorbering beskriver *suksesjonen* av beslutninger i beslutningsprosessen, og er således ikke hevet over, men innebygd i selve beslutningsprosessen. Den uttrykker et krav om "sekvensialitet", det vil si et krav om tidsbinding.²¹ Tesen om sikkerhet som en normativ standard for samfunnet uttrykker at det er mulig å oppnå varighet når det gjelder en situasjon eller et forhold - det vil si når det gjelder forholdet mellom subjekt og situasjon. I denne sammenheng får tid liten plass i analysen. Så snart beslutningsprosessen trekkes inn, får tiden en mer fremtredende plass. Dette fordi beslutninger alltid er rettet inn mot en fremtid, og den er åpen og kontingent. Den representerer det usikre, det man ikke kan ha noen kontroll over (i streng forstand). I så måte representerer fremtiden alt det vi forbinder med *frihet* – det vil si det som er kontingent (annerledes mulig).

¹⁹ Jf. rapport 1 i denne serien om forholdet mellom viten og ikke-viten i et risikoperspektiv, Tore Bakken, *Risikoens former. En analysestrategisk tilnærming til studiet av matsikkerhet*, s. 45-51. Forskningsrapport 20/2002, Handelshøyskolen BI.

²⁰ Jf. James March og Herbert Simon (1958) *Organizations*, John Wiley: New York, s. 165-166.

²¹ Jf. Niklas Luhmann (2000), *Organisation und Entscheidung*. Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden, s. 185.

Usikkerhetsabsorbering blir således å forstå ikke bare som en intern bearbeiding av informasjon, men som en form for *systemintern* selv-fremstilling av informasjon. Det dreier seg ikke bare om å kunne absorbere informasjon fra omverdenen, men også å kunne bearbeide den etter sitt eget bilde, slik at den kan benyttes i systemets egen beslutningsprosess. I så måte kunne man si at usikkerhetsabsorbering er å forstå som en form for transformasjon av 'input' til 'output' der informasjon bearbeides på systemets egne premisser.

Nettopp dette får konsekvenser for hvordan vi betrakter forholdet mellom viten og ikke-viten. Usikkerhet trenger ikke å forstås som en dysfunksjonell tilstand for systemet. Snarere tvert imot: usikkerhet kan like gjerne betraktes som en ressurs for systemets videre eksistens og opprettholdelse. For uten usikkerhet ville det jo ikke være noe å beslutte om. I et evolusjonært perspektiv ville en organisasjon rett og slett opphøre å eksistere hvis den ikke til stadighet måtte forholde seg til usikkerhet. Dette betyr at ikke-viten slett ikke kan reduseres gjennom viten, men snarere gjennom beslutninger. Hvis det var mulig å redusere ikke-viten gjennom viten (og at det hele bare var så enkelt), så ville veien mot det sikre samfunn være realisert. Men ettersom man bare kan komme frem til en prognostiserbar fremtid gjennom beslutninger, er usikkerhetsabsorbering å forstå som en beslutnings-prosess. Hvis det siste er utgangspunktet, må man også belage seg på at denne prosessen også må innbefatte fremtidige beslutninger, slik at den usikkerheten man prøver å overvinne *samtidig* vil regenereres.

Dette betyr intet mindre enn at vi må innta en *rekursiv* vinkling til problematikken. *Differensen* mellom sikkerhet og usikkerhet – henholdsvis viten og ikke-viten blir frembragt på en rekursiv måte, og det betyr i siste instans at differensen til enhver tid blir frembragt og skapt *internt* i organisasjonen, og ikke først og fremst som en reaksjon på hva som skjer i organisasjonens omgivelser.

Med utgangspunkt i ovennevnte teoretiske overveielser, skal jeg i det følgende forsøke å illustrere ved hjelp av BSE - konflikten hvordan særskilt tyskerne og danskene i sin form for "risikoomsorg" praktiserte organisert usikkerhetsabsorbering. Det vil bli fokusert på ulike strategier for usikkerhetsabsorbering, nemlig a) risikoabsorbering gjennom "commitments" (forpliktelse), b) som ytelse gjennom andre organisasjoner, og c) som reorganisering og organisatorisk nydannelse.²²

²² Jf. også Veronika Tacke (2000), "Das Risiko der Unsicherheitsabsorbition. Ein Vergleich konstruktivistischer Beobachtungsweisen des BSE-Risikos. *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 29, Heft 2, s. 83-102.

a) Usikkerhetsabsorbering gjennom ”commitment”

Mens BSE-konflikten raste på sitt verste var det naturlig nok produsentene som kom dårligst ut i og med at hele deres eksistensgrunnlag var truet. I så måte må man vel kunne si at både britiske, danske og tyske produsenter inntok en defensiv holdning til krisen. Alle gjorde de sine vurderinger. Et felles trekk var at de uttrykte sine bekymringer, men at det måtte skilles mellom muskelkjøtt (som var ufarlig) og beinmel. Hvis man var oppmerksom på dette, så ville alt gå bra. Men i mange undersøkelser går det igjen at det hersket ”commitments” mellom produsentene om at de egentlig visste for lite, og at man inntil man fikk mer viten om forholdene måtte anta at alt var i orden. Dette ble en del av en bevisst strategi. Det gjaldt å ikke handle for overilet. Mye av produsentenes kritikk mot den danske landbruksministeren Ritt Bjerregaard gikk jo på at hun overreagerte da hun etter at det ble konstatert kugalskap ved en gård i Danmark i 2000, øyeblikkelig innførte forbud mot salg av såkalte risikoprodukter, det vil si avskjær som kan inneholde deler av ryggmarg og hjerne. Det danske landbruksrådets president kalte departementets fremgangsmåte ”en klar overdramatisering”. De tyske produsentene var på samme måten også reserverte, de benyttet seg av ”commitments” som en sosial mekanisme for å håndtere risiko i sine organisasjoner (bondeorganisasjonene). ”Vi vet egentlig for lite til at vi kan foreta oss noe drastisk”, var omkvedet. I så måte representerer ”commitments” sosiale bindinger som beror på bestemte seleksjoner, det vil si noen BSE-relevante muligheter utelukkes mens det holdes fast ved noen bestemte.²³ I denne forstand kan man si at ”commitment” fører til at man overtar et ansvar som blir forstått som beslutning og behandlet som normativ forpliktelse. ”Vi som driver med kjøttproduksjon er forpliktet til å fortsette som før og ikke foreta oss noe overilet. De økonomiske konsekvenser kan bli dramatiske dersom man foretar seg noe uten at man er helt sikker på at det er nødvendig.” Denne ”commitment” var helt nødvendig for produsentene dersom man skulle kunne opprettholde en viss sikkerhet i bransjen. Man stod mellom to ytterpunkter: Ikke kunne man være for defensiv, man måtte sørge for at

²³ Jf. Luhmann (1984/2000b) *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori*. Hans Reitzels Forlag:København. Her defineres commitments som ”ansvar der rent faktisk overtages og bindinger blir indført, som så kan interpreteres normativt i systemet og behandles som forpligtelser. Således opstår der et område af ubestrideligheder, en ’negotiated order’ til tross for vedvarende dissens og bevisste differencer. Differencerne oppheves ikke, de bliver blot neutralisert med henblik på specifikke tilslutningsoperationer” (s. 267). Jf. også Helen P. Gouldner, ”Dimensions of organizational commitment”, *Administrative Science Quarterly* 4 1960, s. 468-490.

storfe ble slaktet, men bare hvis det var helt nødvendig. Samtidig måtte det sørges for at tilsvarende produkter kunne bearbeides og selges på markedet. I ettertid har vi sett hvordan denne balansegangen etterhvert ble vanskelig. Forbrukernes krav om sikker mat var en kontinuerlig trussel mot denne "commitment" blant produsentene, og på sikt førte dette presset til at produsentenes interne usikkerhetsabsorbering (det vil si at sikkerhet bare var et foretagende som skulle skje internt blant produsentene) ble avløst av en form for usikkerhetsabsorbering som måtte ta hensyn til andre organisasjoners ytelser. Både forbrukere og varehandelen krevde etter hvert bl.a. "sparing" av kjøttproduktene.

b) Usikkerhetsabsorbering som ytelser mellom organisasjoner

Selv om usikkerhetsabsorbering foregår internt i organisasjonssystemene, baserer strategien seg i stor utstrekning på ytelser frembragt i organisasjonenes omgivelser. For eksempel kunne kjøttprodusentene over en lengre periode unngå storstilt nedslaktning av dyr ved at de forholdt seg til og sluttet opp om EU-Kommisjonens retningslinjer som jo ensidig baserte seg på veterinærenes (hovedsaklig britiske) vurderinger om at risikoen ikke var særlig stor. Som vi i ettertid vet, var dette ikke særlig klokt når man tar i betraktning de store medieskandalene et slikt standpunkt førte til. I slike sammenhenger er det særlig interessant å se på de store næringsforbundene som opererer i skjæringspunktet mellom stat og marked. Deres relevans kommer spesielt til uttrykk når det gjelder å kunne håndtere usikkerhet (risiko) i globaliseringens tidsalder. Her er det vanlig å feste sin lit til politikkenes doméne som opererer på nasjonalstatlig nivå. I dagens globaliserte marked er det jo nasjonalstatene som er den fremste pådriver for *lokalitetens* betydning. Jf. kravet om bindende nasjonalt importforbud mot britisk storfekjøtt, men også så vel den tyske, danske og norske symbolske parole om at disse landene var BSE-frie. Dette ble god politikk for de respektive lands bondeorganisasjoner og kjøttprodusenter. Dette har lite å gjøre med kulturelle forskjeller mellom for eksempel Tyskland og Storbritannia, det er snarere en følge av den spesielle politikken de respektive nasjonale næringsorganisasjonene for kjøttproduksjon førte når det gjaldt BSE-konflikten. Data fra en rekke undersøkelser av BSE-konflikten viser tydelig at kjøttprodusentenes organisasjoner og forbund førte frem sin politikk innenfor strengt nasjonalstatlige rammer med vektlegging på lokalitet.²⁴ På denne måten fikk man frem at det eksisterte en "sikkerhetsdifferens" mellom Tyskland, Danmark og Norge på den ene siden og Storbritannia på den annen. I sin politikk fremhevet det tyske "Fleischerhandwerk" og dets forbund (DFV) at sikkerhet måtte basere seg på lokale leverandørforhold og produksjonsstrukturer. Dette ble stilt opp i

²⁴ Jf. Tacke, *ibid.*, s. 98.

forhold til risikopotensialet ved et globalt (anonymt) kjøttmarked, og reflekterer den sterke konkurransen som i dag hersker mellom lokale kjøttprodusenter med korte leveringskanaler til forbrukere versus de store internasjonale produsentene. Samtidig fikk de lokale produsentene en mulighet til å profilere seg som en "nisje" som kunne fungere som et alternativ til de store produsentene. Her ville det være mulig å "spore" kjøttet, og ikke minst kunne man profilere at man i en risikokontekst kunne vise til betydelige sikkerhetsfordeler når det gjelder symbolkampen om "sikker mat" til forbrukerne. Man fikk i markedsføringen konstruksjoner som tysk, dansk, norsk (sikker)/ britisk (usikker). Denne orienteringen viser at nasjonalstaten fortsatt har stor betydning, særlig i tilfeller der det kommer til absorbering av usikkerhet. Som strategi for risikoabsorbering benytter man seg av andre organisasjoner, i dette tilfellet av statlige organisasjoner for å fremme sine interesser i profileringen og sikringen av sine egne produkter.

c) Reorganisering og nydannelser som absorbering av usikkerhet.

Erfaringene fra EUs spesielle reorganiseringstiltak etter BSE-konflikten går i hovedtrekk ut på at matpolitikken skulle flyttes fra en arena preget av landbruks- og industriinteresser til en arena preget av forbruker- og helseinteresser. Ekspertenes vurderinger skulle ikke lenger få være enerådende, de skulle nå i større grad ses i sammenheng med forbrukernes oppfatninger av risiko. Forbrukernes helse måtte komme foran hensynet til markedet. Dette førte så i sin tur til omfattende reorganiseringer i EU. Her skal nevnes at kontroll- og inspeksjonsenheten "Office for Veterinary and Plant-Health Inspection and Control" under generaldirektorat DG VI og ansvaret for vitenskapskomiteene under DG VI og DG III (Industri) ble flyttet til DG XXIV (Forbruker- og helsepolitikk), og 35 nye inspektørstillinger ble opprettet. De tidligere vitenskapskomiteene ble nedlagt og erstattet av åtte nye. Videre opprettet Kommisjonen en ny tverrfaglig komite ("Multidisciplinary Committee" – senere "Scientific Steering Committee") som fikk som oppgave å stå for koordineringen mellom komiteene. Det norske prosjektet kalt Mattilsynet kan også tolkes på samme måte. Her skal offisielt sett brukerorienteringen komme mer i fokus. Målet for det nye Mattilsynet er å sikre forbrukerne trygg mat av riktig kvalitet gjennom en sunn produksjon som skal frembyes på en redelig måte. Med hensyn på forbedret matsikkerhet opereres det med at det må dokumenteres en effektiviseringsgevinst på minimum 10 prosent. Oppbygningen av det nye tilsynet skal så skje ut fra følgende kriterier:

- Det tas sikte på sammenslåing av dagens tilsyn på området (Statens næringsmiddeltilsyn (SNT), Statens dyrehelsetilsyn (SDT), Statens landbrukstilsyn (SLT) og Kommunale næringsmiddeltilsyn (KNT))
- ”Fra jord til bord/bord til jord” med en effektiv samordning av alle tilsynsfunksjoner i alle ledd langs matkjeden
- Et helhetlig tilsyn med likeverdige reaksjonsmønstre
- Risikobasert forvaltning/tilsyn
- Klart skille mellom risikovurdering (vitenskapskomiteen og andre fagmiljøer) og -håndtering (Mattilsynet)
- Tilsyn etter internkontrollprinsippet
- Et forbrukerorientert tilsyn
- Et aktivt tilsyn som skal etterleve internasjonale forpliktelser og delta aktivt internasjonalt
- En netto større desentralisering med utflytting av arbeidsplasser fra Oslo må synliggjøres
- De beredskapsmessige forhold må synliggjøres
- Utvikle og utnytte den brede kompetansen som finnes i dagens tilsyn
- Det skal legges vekt på å arbeide aktivt med bedriftskulturen som skal prege det nye tilsynet.²⁵

I forlengelsen av dette skal Mattilsynet være en sentral rådgiver for departementene i viktige fagpolitiske spørsmål.

Med hensyn til å absorbere usikkerhet har vi her å gjøre med ikke bare en reorganiseringsprosess, men også med dannelsen av en ny organisasjon, nemlig det nye Mattilsynet. Dette er et velkjent problem som er behandlet i organisasjonsteorien. I såkalte populasjonsøkologiske studier av organisasjoner er det vanlig å operere med nye organisasjonsdannelser i perioder der nye ”nisjer” (markeder eller nye oppgaver) oppstår eller hvor det stilles ressurser til rådighet, slik at nye organisasjoner muliggjøres. Dette har også gjerne sammenheng med at etablerte organisasjoner ikke lenger makter å utføre sine oppgaver på en tilfredsstillende måte eller at de rett og slett mislykkes i å løse oppgavene. I slike sammenhenger er de ofte resultat av beslutninger som kan spores tilbake til initiativer fra bestående organisasjoner.²⁶

Et annet eksempel er ”Aktionsgemeinschaft Deutsches Fleisch” (AGF) som ble etablert i kjølvannet av BSE-konflikten i Tyskland. Dette var en sammenslutning av diverse forbund knyttet til landbruks- og kjøttprodusen-

²⁵ Landbruksdepartementet. Notat. 26.september 2001.

²⁶ Jf. diverse populasjonsøkologiske studier i organisasjonsteorien. M. T. Hannan/J.H. Freeman (1984) ”Structural inertia and organizational change”, *American Sociological Review* 49, 2:149 – 169.

tene, samt fôrprodusenter på initiativ fra den tyske bondeorganisasjonen (DBV). Her ble det spilt på symbolikken i konflikten.²⁷ Sikkerhet når det gjelder forbruk skulle stå i forgrunnen, og produktene måtte fremstilles lokalt, regionalt eller nasjonalt. Også når det gjaldt markedsføring og distribusjon av kjøttprodukter skulle dette knyttes opp mot denne symbolske profileringen. ”Tysk kjøtt” ble satt opp mot kjøttprodukter fra andre nasjoner, noe som skapte reaksjoner fra EUs side som mente dette var et brudd på prinsippene for fri konkurranse. ”Die deutsche Agrarwirtschaft” (CMA) – en statlig regulert markedsføringsorganisasjon for tyske kjøttprodusenter – trakk likevel det siste kortet ved at de fikk gjennomslag for å drive reklamekampanjer for ”tysk storfekjøtt” ut fra en målsetting om å styrke tilliten til tyske forbrukere. Tyngdepunktet for denne kampanjen ble rettet inn mot varehandelkjedene der man reklamerte for ”sporing”, ”øremerking”, ”dyrestell” og ”produktinformasjon”. AGF inntok derimot en litt mer sofistikert holdning – som på mange måter gjenspeiler det ambivalente aspektet ved en streben etter sikkerhet. De inntok en mer refleksiv holdning om man vil – der man betonte risikoen ved sikkerhetsstrategien. Argumentasjonen gikk i hovedsak slik: De nasjonale sikkerhetsloftene kunne jo fort slå over i katastrofe dersom man fikk så mye som ett eneste avvik – for eksempel gjennom at det ble avdekket bare en ku med BSE. Videre ble det argumentert med at en for sterk vinkling mot det lokale i dagens globaliserte marked er en utopi. Isteden ble det poengtert at en for sterk fokusering på disse spørsmålene lett kan føre til at forbrukerne blir for mistroiske i sine vurderinger av hva som er sikker mat. Endelig ble det poengtert at de sterkt naturaliserte mytene om den ”sunne kua under epletreet” i markedsføringen av agrarprodukter er en for risikobeton strategi. Slike bilder av tysk landbruk er en illusjon i en tid der verdens matvareproduksjon er så industrialisert som den er. Ved å spenne buen for sterkt på dette punktet kunne man lett komme til å bli et offer for de ”grønnes” politiseringsforsøk i henhold til forbruker- og dyrebeskyttelsesorganisasjoner. Disse mytene er lett dekonstruerbare. Det holder ikke å bare holde seg til en semantikk basert på *natur* (lokalitet, sikkerhet), man må være realistisk og også fokusere på *fremstilling* (globalisering, risiko). Utgangspunktet for argumentasjonen er at potensialet for risikokrises bare har blitt større, og dette påkaller mer ”realisme” i refleksjonen over det som skjer. Dette fordrer en læreprosess som organisasjonens egne medlemmer

²⁷ Jf. Turner (1990) når det gjelder betydningen av symbolisme i organisasjoner: ”Symbols and symbolic actions frequently refer to issues which are central not only to organizations, but also to society and to social life. Matters of identity and selfhood on the one hand, and matters of existence, of life and death, fortune and misfortune on the other are pursued in symbolic discussions” (s. 4). Barry Turner (ed)(1990), *Organizational symbolism*. Berlin: de Gruyter.

må ta inn over seg. Dette er imidlertid en god illustrasjon på organisasjonsteoretikeren Karl Weicks tese om at forandringer av omgivelsene snarere beror på organisasjonsinterne forandringer, og ikke omvendt,²⁸ jf. følgende uttalelse fra representanter fra AGF: ”.....det dreier seg egentlig ikke om disse førti millioner...forbrukere...som beslutter hva som skal kjøpes inn; snarere er det slik at det er disse hundre personene som sitter i varehandelkjedene. De beslutter over tilbudet og markedsføringen.”²⁹

Et annet interessant eksempel på denne formen for usikkerhetsabsorbering gjennom reorganisering er erfaringene fra de siste årenes forsøk på å skape en mer enhetlig og overordnet instans som kan overvåke matsikkerheten i USA. En konferanse om ernæringspolitikk - som kom i stand på initiativ fra Det hvite hus – skulle se på dette problemet så tidlig som i 1969, og ”National Research Council” anbefalte opprettelsen av en slik instans i 1979. I 1988 foreslo ”Food Marketing Institute”, en konservativ handelsorganisasjon som representerer detaljhandlere og grossister, at

”the government’s role can be accomplished if authority and responsibility for food safety are assigned to a single federal government agency...It is vital that those agencies that currently have food safety responsibility be given sufficient resources to do the job properly and to ensure public confidence”.³⁰

Det kongressoppnevnte overvåkingsorganet ”General Accounting Office” (GAO) har gått inn for å opprette et overordnet ”mattilsyn” i en årrekke uten å ha fått gjennomslag for sine forslag. Så sent som i 1999 uttalte GAO:

”During the past 25 years, we....made numerous recommendations for change. While many of these recommendations have been acted upon, improvement efforts have fallen short, largely because the separate agencies continue to operate under the different regulatory approaches implicit in their basic authorities. Consequently, it is unlikely that fundamental, lasting improvements in food safety will occur until systematic legislative and structural changes are made to the entire food safety system.”³¹

²⁸ Jf. Karl Weick (1979), *The social psychology of organizing*. Reading, MA: Addison-Wesley.

²⁹ Jf. Tacke, *ibid.* s 98.

³⁰ Jf. Food Marketing Institute. *Long-range priorities for food safety*. Washington DC, October 28, 1988.

³¹ Jf. Dyckman, LJ . *Food Safety: U.S. needs a single agency to administer a unified, risk-based inspection system* (GAO/T-RCED- 99 – 256). August 4, 1999.

Dette til tross – status så langt er at dette har vært en mislykket politikk. I stedet for et overordnet ”mattilsyn” har man spredt ansvaret på mange forskjellige offentlige kontorer. I 1997 fikk president Clinton bevilget 43 millioner dollar for å beskytte mot mikrobiologiske matrelaterte sykdomsutbrudd. Omtrent halvparten skulle gå til inspeksjon av sjømat, men i stedet for å få etablert et overordnet tilsyn, samlet han flere instanser til et ”Food Safety Initiative” som ble ledet av lederne for USDA (U.S. Department of Agriculture), DHHS (U.S. Department of Health and Human Service) og EPA (Environment Protection Agency). Disse instansene ble bedt om å samarbeide med bransjer og forbrukergrupper for å forbedre inspeksjoner og utdanning på området, samt matsikkerhetsforskning. I stedet for å komme ut med en koordinert og enhetlig plan for matsikkerhet, la hver enkelt instans frem separate programmer. Mange av disse ideene ble lagt frem i tråd med forslag fra tidligere leder av USDA, Michael Tayler, som så tidlig som i 1992 tok til orde for en mer strikt gjennomføring av lovendringer for å oppnå forbedret matsikkerhet. Tabell 1 oppsummerer hans forslag.

Tabell 1. Forslag om lovendringer for å oppnå sikker mat

Kongressen bør sørge for mandat, myndighet og nødvendige bevilgninger for å gjennomføre:

- En overordnet instans som er ansvarlig for å gjennomføre en konsistent og koordinert tilsyn for matsikkerhet, fra jord til bord
- Revisjon av 1906 sikkerhetsinspeksjonsloven for å få tilsyn over mikrobiologiske patogener
- Institusjoner for å redusere patogener: HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point) som skal sørge for standarder verifisert gjennom patogen testing for hvert steg i matproduksjonen
- En nasjonal plan for matsikkerhet som evner å prioritere, sette i verk strategier, sikre pålitelighet og overvåke at fremdrift blir fulgt opp
- Utøve myndighet, tilgang til protokoller, og straffer for overtredelser av sikkerhetsprosedyrer
- Samordne standarder for matsikkerhet mellom stater
- Standarder for importert mat skal følge de samme standarder som for mat produsert i USA.
- Matsikkerhet skal komme foran kommersielle interesser i handelskonflikter
- Utdannelse ut fra standardiserte opplegg for kommersielle matforhandlere
- Et nasjonalt system for å overvåke tilfeller av utbrudd av matrelaterte sykdommer samt finne frem til årsaker
- Forskning på metoder for å kontrollere mikrobiologisk smitte og sykdom, og strategier for å forebygge dette

Kilde: Marion Nestle (2003): Safe Food: Bacteria, biotechnology, and bioterrorism. University of California Press: Berkeley et al, s. 137.

I 1998 la "National Research Council" (NRC) frem en rapport om *Ensuring Safe Food* som legger hovedvekten på at alle tiltak for å bedre matsikkerheten må basere seg på en strengt *vitenskapelig* tilnæringsmåte. NRC-komiteen understreker flere steder i rapporten til Kongressen at det er viktig å

"determine the *scientific* basis of an effective food safety system"...."identify *scientific* needs and gaps", og "recommend *scientific* and organizational changes in federal food safety activity needed to ensure an effective *science*-based food safety system".³²

Det er med andre ord kausalitetens risiko man her utsetter seg for, på samme måte som den britiske posisjon i BSE-konflikten. Bare det som kan stadfestes empirisk og bevises, skal det tas hensyn til. Her er det ingen rom for en risikoforståelse basert på økonomiske og politiske opportunitetskostnader.³³

Like fullt forblir organiseringen av matkontrollen desentralisert, noe som har fått kritikere til å innta en pessimistisk holdning til matsikkerhet i USA. President Clinton gikk inn for en mer desentralisert styring basert på en *troika* bestående av USDA, DHHS og en vitenskapelig rådgiver. Dette førte til at en talsmann for "National Food Processors Association" kunne uttale at han var fornøyd med at man ikke fikk et overordnet tilsyn ledet av en enkelt person med betydelig makt. Uten ironi uttalte han at "when you have a czar, that would probably create a new bureaucracy....It is important to keep politics out of food safety."³⁴ For året 2000 ble det bevilget 370 millioner dollar for opprettholdelse, koordinering, inspeksjon, risikovurderinger, utdanning og forskning. Dette utgjorde 1.50 dollar per person og var på samme nivå som reklamebudsjettet for Burger King dette året. Matvareindustrien priste troikaens vitenskapelig baserte fremgangsmåte. Ikke minst vurderte bransjefolk det som positivt at det ikke ble noe av et mattilsyn av byråkratisk tilsnitt med en fortoppledet kontrollfunksjon. Dette har reist kritikk, ikke minst fra forbrukerhold. Særlig har det blitt påpekt at denne ekstreme orienteringen mot vitenskapelig basert tilnærming til matsikkerhet ender opp i en blindgate. Food and Drug Administration (FDA) vil alltid trenge mer data og bevis for å kunne treffe en beslutning. I stedet for handling, at noe blir gjort, blir dette en sovepute. Like fullt har

³² Institute of Medicine. *Ensuring Safe Food: From production to consumption*. Washington, DC: National Academy Press, 1998. Sitater s. 12-13.

³³ For en nærmere drøftelse av denne problematikken, se rapporten *Tillit og mistillit i offentlig risikokommunikasjon. BSE-konflikten og matvaresektoren*. Forskningsrapport nr. 7 – 2003. Handelshøyskolen BI.

³⁴ *Nutrition Week*, August 28, 1998:1,6.

representanter for FDA gjentatte ganger uttalt at de vil gjennomføre planen slik den opprinnelig var tenkt.

Samtidig har alle parter erkjent problemet med koordinering og mangel på overordnet styring av matkontrollen i USA. Men dette har blitt veid opp mot faren for byråkratisering og en monolittisk ledelse. Samtidig har det i USA i samme periode vært avslørt en rekke matskandaler der til og med skoler har blitt hardt rammet i form av syke barn som har spist infisert skolemat. 24. mars 2001 oppsummerte Daily News matskandalene på hele førstesiden med overskriften "Meat Mess". Med President George W. Bush ble det derimot satt iverk en rekke antiregulatoriske tiltak. I tillegg fikk han utsatt gjennomføringen av standarder for salmonella og listeria i kjøtt og fjærfe, hvilket har skapt stor forargelse fra forbrukerhold. Særlig har situasjonen blitt spent ettersom det har blitt avslørt til dels alvorlige brudd på reglene om hygiene og inspeksjon hos flere kjøttprodusenter i USA. Senator Richard Durbin mente at kontrollorganene har blitt mer vennligsinnet til bransjen enn til forbrukerne, og da *Chicago Tribune* hadde store oppslag om infisert skolemat, fikk dette emballasjeprodusentene til å ta til motmæle:

"The real problem...is America's strict food safety laws. The more we battle these so-called pathogens, the more problems we're creating...Our immune systems here are in pathetic shape....We're not able to deal with elevated levels of bacteria that people in other parts of the world can deal with because we are in such a steril environment."³⁵

Ikke oppløftende lesning med hensyn på matsikkerhet. Men uttalelsen viser noe av det paradoksale ved det å strebe etter sikkerhet. Igjen viser sitatet hvor viktig det er å gjøre det klart hva man mener med risiko før man begynner å snakke om sikkerhetsprosmål. For hvis det er riktig at mer sikkerhet bare kan kjøpes gjennom mer usikkerhet, så følger det av dette at det også er risikobetont å øke sikkerheten (på en eller annen måte, og for en eller annen part!).

Alle de tre strategiene vi her har beskrevet, er prosessorienterte. Fordelen med denne tilnærmingen er at man unngår den type problemer som er forbundet med en for sterk orientering i retning av å vektlegge utfall. I det siste tilfellet blir det gjerne sluttproduktet det fokuseres på. Sikkerhet er på en eller måte realisert, noe som lett kan føre oss over i "sikkerhets-samfunnet" der man stenger for den frihetlige form for prøving og feiling gjennom eksperimenter. Prossessorientering – det vil si absorbering av usikkerhet gjennom beslutninger – innebærer en praksis som ikke stenger for denne muligheten selv om vi søker å etterstrebe mer sikkerhet som

³⁵ Jf. *Chicago Tribune*, December 9, 2001:C1, C17.

nødvendige tiltak for å skape trygg mat. Selve prosessen vil kunne åpne for refleksive prosesser som gjør oss oppmerksomme på eventuelle bivirkninger av en for sterk søkning mot sikkerhet. Poenget er at usikkerhetsabsorbering er en levende prosess som beror på at vi aksepterer differensen mellom viten og ikke-viten, noe som i sin tur åpner for at vi ikke trenger å se på usikkerhet som en dysfunksjonell tilstand ved vårt samfunn. Snarere tvert om: en stadig generering av usikkerhet (også når det gjelder kontrollorganer) er heller å forstå som et tegn på et levende samfunn som evner å produsere og reprodusere sine egne sosiale systemer. Beslutninger forutsetter at vi lever med usikkerhet. Dermed er det også understreket at ikke-viten ikke bare kan reduseres gjennom viten. Det vil aldri kunne bli slik i dagens komplekse samfunn at et overordnet styringsorgan har monopol på den hele og fulle sannhet, det vil si sitter inne med den viten som skal til. Heller ikke et Mattilsyn vil kunne besitte denne viten. Dette selv om vi gjennom beslutninger søker å nå frem til bedre viten og løsninger på problemene. Poenget er at så snart vi sier at usikkerhetsabsorbering er en beslutningsprosess, så betyr dette at prosessen også innbefatter fremtidige beslutninger, slik at den usikkerheten man opphever samtidig kontinuerlig gjenskapes. Med andre ord: Sikkerhetstiltak produserer også nye former for risiko – paradoksalt nok.

6. Avslutning

Enhver regulativ akt - for eksempel gjennom å fastsette grenseverdier for giftstoffer i mat – transformerer en allmenn fare i spesifikke risikoer. For det første i forhold til reguleringsinstansen selv som ikke kan vite de eksakte økonomiske ringvirkninger en slik grensefastsettelse vil kunne ha, i mange tilfeller heller ikke de helsemessige ringvirkninger. Denne formen for prevensjon vil derfor til enhver tid være høyst ømfintlig for iakttagelse (refleksjon): Hvor mye og hvilken prevensjon er preventiv nok? I forhold til dette finnes det ingen bindende svar. I så måte baserer det moderne samfunnet seg på en prevensjonsmytos som alltid vil ligge der som et kontinuerlig problem. De sikkerhetsrelevante effekter av myndighetenes strategier er det vanskelig å vite noe eksakt om. Dette er satt på spissen av Wildavsky:

Safety is not a hothouse plant that can survive only in a carefully controlled environment. Nor is safety a ripe fruit waiting only to be plucked. (Human history might well have been different, and duller, if Eve had been able to choose between two clearly labeled apples, respectively marked Danger and Safety. Indeed, her presumption of divinity was that she professed to know the difference beforehand.) Safety results from a process of discovery. Attempting to short-circuit this competitive, evolutionary, trial and error process by wishing the end – safety – without providing the means – decentralized search – is bound to be self-defeating. Conceiving of safety without risk is like seeking love without courting the danger of rejection”.³⁶

Således vil det i sammenhenger der vi har å gjøre med sikkerhet, alltid være et regulerings- og et kommunikasjonsparadoks. Reguleringsparadokset består i at mer regulering for økt sikkerhet samtidig kan øke mulighetene for lekfolks persepsjon av fare. Fastsettelse av grenseverdier (når det gjelder stoffer i matvarer) transformerer samtidig en allmenn fare i spesifikke risikoer. For reguleringsinstansen (for eksempel Mattilsynet) kan man ikke ha den fulle oversikt over konsekvensene av denne grenseverdifastsettelse. Den kan gi uante økonomiske bi-virkninger. De sikkerhetsrelevante effekter av reguleringsstrategiene kan være vanskelig å gjennomskue. I forbindelse med opprettelsen av det nye Mattilsynet har vi allerede sett hvordan laborantene har protestert fordi laboratoriefunksjonen skal privatiseres. Argumentet er at privatisering vil svekke sikkerheten og øke usikkerheten, forstått som økt fare. Forbrukerrådet har protestert fordi det bare er bøndene som får erstatning (for eksempel ved nedslaktning av dyr),

³⁶ Jf. Wildavsky, *ibid.* s 228.

mens forbrukerne ikke får erstatning hvis de blir syke av maten de spiser. Mattilsynet som sikkerhetstiltak produserer ny usikkerhet, som opplevd fare.

Kommunikasjonsparadokset består i at man i sikkerhetssemantikken har en enorm stor tro på vitenskapen og dens evne til å analysere årsaks- og virkningskjeder (kausaltet). Under kugalskapssaken trodde EU på ded britiske veterinærenes sikkerhetssemantikk, selv om dette i ettertid skulle vise seg å få katastrofale følger. Lekfolk opererer derimot med en mer kontekstavhengig sikkerhetssemantikk der det fokuseres på potensiell fare. Disse to orienteringer synes å være uforenlige. Paradokset består i at en vitenskapelig ført sikkerhetssemantikk (som er ment å skulle dempe offentlig bekymring), ofte ender opp i det motsatte. Hvor de vil etablere mer sikkerhet i form av tillit, ser de bare økt mistillit.

I så henseende kan vi med god samvittighet dempe vår optimisme noe når det gjelder ulike tiltak i retning av mer sikkerhet, særlig i tilfeller der det reises krav om en styrking av det norske sikkerhetssamfunnet.³⁷ Moderne samfunnsfunksjoner er utsatt mot indre og ytre påkjenninger der nye trussel- og farebilder gjør at samfunnssikkerheten står på spill. Mattilsyn og andre tilsynsordninger er viktige faktorer som kan bidra til at denne sikkerheten forbedres og opprettholdes. Men samtidig er det slik at alle tiltak i retning av mer sikkerhet har noe paradoksalt ved seg: Sikkerhet baserer seg på en forventning om at *fremtidige* ulemper ikke skal kunne inntreffe.³⁸ Men i dagens komplekse samfunn forblir dette en utopi. Derfor vil en adekvat strategi for å kunne håndtere usikkerhet måtte basere seg på en mer beskjeden og reflektert holdning der man demper ned kravet om styrking av sikkerhetssamfunnet, forstått som utfall, og der man i stedet fokuserer på ulike strategier for absorbering av usikkerhet forstått som prosess.

³⁷ Jf. paper presentert på konferansen Modernisering eller rasing? Kritisk søkelys på Stortingsmelding nr. 17 (2002-2003) om statlige tilsyn, 1. april 2003. Sverre Røed-Larsen, "Tilsyn og sikkerhet i risikosamfunnet."

³⁸ Sikker kan vi bare være i vårt valg av ektefelle. Nettopp fordi dette valget er basert på sikkerhet, blir også samlivsbrudd så konfliktfylte og opprivende på et senere stadium.